

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
Bölcsészettudományi Kar

TÖRTÉNETI
INTÉZET

1088 Budapest, Múzeum krt. 6-8.
Tel.: (36-1) 485-5214
Fax: (36-1) 411-6596
Email: torint@btk.elte.hu E-mail: dekanbtk@ludens.elte.hu

EÖTVÖS LORÁND UNIVERSITY
Faculty of Humanities

INSTITUTE
OF HISTORICAL STUDIES

H-1088 Budapest, Múzeum krt. 6-8.
Phone: (36-1) 485-5214
Fax: (36-1) 411-6596
E-mail: torint@btk.elte.hu

IGAZOLÁS

Alulírott, Horn Ildikó, a *Hírnév és emlékezet – Bethlen Miklós és koraszerkesztője* igazolom, hogy közlésre elfogadtuk Dr. Mihalik Béla Vilmos Bolyai-ösztöndíjas kutató „Az erdélyi katolikus újjászerveződés ügye az 1690-es évek elején” c. tanulmányát. A kötet előreláthatóan folyó év novemberében jelenik majd meg.

Jelen igazolást Mihalik Béla Vilmos kérésére állítottam ki az ösztöndíjjal kapcsolatos beszámolójához.

Budapest, 2020. szeptember 21.

H - Ildi

Prof-Dr. Horn Ildikó
intézetigazgató

Mihalik Béla Vilmos

Az erdélyi katolikus újjászerveződés ügye az 1690-es évek elején¹

„*Actum est de religione catholica in Transsylvania, nisi vestra majestas succurat*”, azaz „Vége van Erdélyben a katolikus vallásnak, hacsak Felséged nem segít” – Bethlen Miklós szerint így könyörgött az erdélyi katolikusok követe, Baranyai Gergely I. Lipót császárnak 1692-ben.² Trócsányi Zsolt, az erdélyi Habsburg-berendezkedésről írt, máig alapvető monográfiájában Alvinczi Péter guberniumi és Baranyai Gergely külön katolikus követ 1692 nyári útnak indulása és az 1693 tavaszán Bécsben kiadott vallásügyi pótdiploma és Alvincziana Resolutio közötti időszak politikai pengeváltásait a téma nagysága miatt nem tárgyalta. Sőt az idevágó lábjegyzetben felhívja rá a figyelmet, hogy annál is kevésbé lehetséges ennek bővebb kifejtése, „*mert erre a kérdés forrásanyaga sem elegendő*”.³

Az erdélyi gubernium és kancellária működésének és iratanyagának legjobb ismerőjeként számontartott történész-levéltáros Trócsányi által nyitva hagyott kérdést más, külső, elsősorban szentszéki forrásanyag mentén kívánom közelebbről megvizsgálni. A tanulmányban arra keresem a választ, hogy a Szentszék és a bécsi nuncius 1692–1693 során milyen módon támogatta az erdélyi katolicizmus ügyét, illetve hogyan látták a katolikusok lehetőségeit a fejedelemségben? Mit lehet megtudni Baranyai követségéről és az 1693 tavaszi pótdiploma és resolutio előzményeiről, majd következményeiről? Kutatásaim során felhasználtam a Vatikáni Titkos Levéltárban, az Államtitkársági Levéltár Germania sorozat vonatkozó kötetét, amelyből a bécsi nunciussal való levelezést lehetett megismerni. Továbbá vizsgáltam a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, vagyis a Propaganda Fide levéltárában a vonatkozó aktákat és ügyiratokat, valamint a Hittani Kongregáció, vagyis a korábbi Szent Hivatal rendkívül érdekes adalékokkal szolgáló döntéseit és ügyiratait. Emellett a Primási Levéltárból használtam fel néhány vonatkozó levelet.

Az erdélyi katolikus egyház helyzete a Habsburg-uralom kezdetén

A törökellenes visszafoglaló háború egyik eredményeként az erdélyi fejedelemség Habsburg uralom alá került. A bécsi udvarral való tárgyalások már közvetlenül Thököly Imre felsőmagyarországi fejedelemségének bukását követően, 1685-ben elkezdődtek. A császári csapatok 1686-ban katonailag is megszállják a fejedelemséget, ennek következményeképpen I. Apafi Mihály 1687-ben rákényszerült a balázsfalvi szerződés megkötésére Lotharingiai Károly herceggel. Ez ugyan súlyos háborús terheket rótt az országrészre, ám lényegében meghagyta Erdély belső önállóságát és az erdélyi fejedelmek rendelkezéseit.⁴

A 17. század végére az erdélyi katolikus egyház szövete lényegében felbomlott, annak maradványait lényegében a ferencesek és minoriták missziója ápolta, amely a Szentszék és azon belül az Erdély helyzetét is felügyelő Hitterjesztés Szent Kongregációja, vagyis a Propaganda Fide támogatását élvezte. Átfogó képet kapunk Illyés András püspök 1696. évi szentszéki megerősítését megelőzően felvett processusból. Eszerint Gyulafehérvár romokban volt, mintegy félezren laktak az egykori fejedelmi székvárosban, ebből százan voltak katolikusok. A szintén romos állapotban lévő székesegyházat a reformátusok bírták. A püspökség és a káptalan működése másfél évszázada szünetelt, birtokaik, javadalmaik a protestánsok kezére jutottak. Az egykori püspöki székhelyen a jezsuiták vezettek egy kisebb plébániát, de az őket kitiltó erdélyi törvények miatt világi papnak öltöztek. Emellett a jezsuiták ugyanitt egy kis szemináriumot is fenntartottak. A püspöki palotában egykor a fejedelem lakott, az 1690-es

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Bethlen Miklós *Önéletírása*. II. kötet. S. a. r. Windisch Éva. Budapest, 1955. 14.

³ Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Budapest, 1988. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III., Hatóság- és hivataltörténet 8.) 211, 289.

⁴ Uo. 196–199.

évek közepén pedig már az erdélyi Gubernium használta. A katolikusok nagyobb tömbben csak Székelyföldön éltek. A tanúvallomások azonban nem említették a ferencesek esztelneki és kantai iskoláit, szemináriumait.⁵

Az 1690 utáni berendezkedés alapja a Diploma Leopoldinum lett. A felekezeti politika terén a diploma legfontosabb megállapítása az addigi vallásügyi rendelkezések helybenhagyása volt, de megengedte a katolikusoknak kolozsvári és gyulafehérvári templomaik újjáépítését. A Habsburg-berendezkedés legfontosabb erdélyi intézményeinél ennek megfelelően a felekezeti paritás elvét kívánták alkalmazni, tehát a Gubernium 12 tanácsosa között egyenlő arányban lett volna katolikus, református, evangélikus és unitárius. Ugyan a Bécsben tárgyaló Bethlen Miklós szól későbbi Önéletírásában egy másik Diploma tervezetről, amelyet ő nyújtott volna be a Habsburg udvarnak, de ez ma már elveszett. Bethlen ebben azt javasolta volna, hogy a bécsi udvar erősítse meg azokat a korábbi rendelkezéseket és törvényeket, amelyek a katolikus püspököt és a jezsuitákat Erdélyből kitiltották. Ez aligha talált volna jóváhagyásra I. Lipótnál és tanácsosainál.⁶

A püspök és a jezsuiták Erdélybe való beengedése az 1690-es évek első felében komoly politikai vitákat váltott ki. Náprághy Demeter püspök 1601. évi száműzetését követően a Habsburg-uralkodók által kinevezett erdélyi főpásztoroknak valóban esélyük sem volt, hogy a fejedelemség területén működjenek. Ennek ellenére a katolikus hierarchia nem bomlott le teljesen Erdélyben, hanem egy sajátos helyzet alakult ki a század végére. A magyar királyok által egymás után kinevezett erdélyi püspököket a 17. század folyamán az Apostoli Szentszék nem ismerte el, az erdélyi fejedelmek pedig nem engedték be őket országuk területére. Az 1634-ben II. Ferdinánd által kinevezett Simándi István püspök általános helynökének, vikáriusának Szalinal István ferences missziófőnököt bízta meg. Bár ezt a Szentszék nem ismerte el, mivel Simándi megerősítése sem történt meg, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem elismerte a ferences atyát vikáriusnak.⁷ Előremozdulás ebben az ügyben az 1660-as évek végén történt. Bár a Szentszék továbbra sem erősítette meg a Habsburg uralkodók által kinevezett erdélyi püspököket, Giulio Spinola bíboros, bécsi nuncius közvetítésével egy elfogadható kompromisszum jött létre. I. Lipót ugyanis bár egy új püspököt kinevezett az erdélyi egyházmegye élére, de ennek szentszéki megerősítése ismét meghiúsult. Ezen felülemelkedve az uralkodó kérte IX. Kelemen pápát, hogy Damokos Kázmér ferences szerzetest erdélyi apostoli vikáriusnak nevezze ki, egy elenyészett püspöki címre felszentelve őt. 1668-ban így coronai püspöki címre felszentelve Damokos erdélyi apostoli vikárius (*vicarius apostolicus*) lett. 1669 tavaszán az erdélyi Katolikus Státus javaslatára Apaffy Mihály erdélyi fejedelem is kinevezte általános helynöknek (*vicarius generalis*) Damokost. A fejedelmi kinevező oklevél felruházta Damokost annak jogával, hogy az erdélyi katolikus egyházat igazgassa, egyházi ügyekben és perekben eljárjon, a papokat megbüntesse, mindehhez pedig a világi karhatalom segítségét is biztosította számára.⁸ Damokos 1677. évi halálát követően azonban a két funkció ismét különvált. Róma apostoli vikáriusnak ismerte el püspöki ranggal a még Damokos által ajánlott Kájoni János ferences szerzetest. Azonban az erdélyi katolikus nemességnek a Damokos által viselt püspöki méltóság miatt sok támadást kellett az erdélyi országgyűléseken elszenvednie, így más megoldáshoz folyamodtak. Általános helynöknek Szebellébi Bertalant választották meg. Ez azonban komoly jogi problémát okozott, Rómában hosszú időn át folyt annak vizsgálata, hogy az erdélyi nemesség

⁵ Galla Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században.* (Collectanea Vaticana Hungariae 2.) Budapest–Róma 2005. 256–355. Illyés püspöki processusának adatait ld. Uo. 271.

⁶ Trócsányi: *Habsburg-politika*, 201–202, 205.

⁷ Galla: *Ferences misszionáriusok*, 159–161. Simándi kinevezésének kérdésére és a ferencesek erdélyi szerepére lásd még: Uő: *Simándi István választott erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye.* Budapest, 1941.

⁸ Galla: *Ferences misszionáriusok*, 228–231.

milyen joron választott általános helynököt a Szentszék által apostoli vikáriusnak kinevezett Kájonival szemben.⁹

Kájoni halálával és azzal egyidőben Erdély Habsburg-uralom alá való jutásával a helyzet ismét megváltozott. A két elképzelés, vagyis a szentszéki, lényegében missziós struktúrára épülő egyházigazgatási modell, valamint a Bécsből támogatott, a magyar egyházi hierarchia hagyományaiból építkező, a királyi főkegyúri joggyakorlatot továbbvivő szokás között feszülő ellentétet ekkoriban igyekeztek feloldalni. 1689-ben Rómában az I. Lipót császár által 1685-ben erdélyi püspöknek kinevezett, de a Szentszék által meg nem erősített Kada Istvánt apostoli helytartónak nevezték ki augustopolisi püspöki címre. Kada ezután vikáriusául választotta az erdélyi Katolikus Státus által általános helynöknek már megválasztott Szebellébi Bertalant. Így Kada és Szebellébi személyében az eddig párhuzamos funkciók összekapcsolódtak, bár Kadát továbbra sem ismerte el a Szentszék erdélyi püspöknek.¹⁰

Felekezeti ellentétek az erdélyi országgyűlésen

A Diploma Leopoldinum által kínált keretekkel azonban minden érintett elégedetlen volt Erdélyben, vagy túlzottnak találták a másik felekezetnek tett engedményt, vagy kevésnek a saját felekezetükre eső előjogokat. Az ellentétek az 1692. március-áprilisi szebeni országgyűlésen rendkívül nehéz helyzetet eredményeztek.

Trócsányi Zsolt részletesen elemezte a protestáns és katolikus oldal érveit és ellenérveit. A katolikusok 1692. március 22-én fogalmazták meg követeléseiket: 1. Lehessen püspökük, ahogy a bevett és a nem bevett felekezeteknek; 2. Alsó és felsőbb iskolákat ők is szabadon tarthassanak; 3. A katolikus egyháziaknak a többi felekezethez hasonló szabadságaik és jövedelmeik legyenek; 4. Ahol több templom van, ott egyenlően osszák el, vagy egyet adjanak vissza a katolikus egyháznak. Ahol nincs, ott legyen joguk építeni újat; 5. A régi szerzetesrendek visszatérhessenek Erdélybe.

A protestáns többség számára a püspök, a templomok és a szerzetesrendek kérdése volt különösen érzékeny. A katolikus oldal azzal igyekezett elvenni ennek életét, hogy a püspök esetében hangsúlyozták, hogy az nem nyerne a protestánsok felett semmilyen joghatóságot, hanem az apostoli vikárius már meglévő jogkörén túl csak bizonyos további egyházi jogköröket kívántak volna számára kérni. A jezsuiták esetében azzal érveltek, hogy a rend révén tudnák biztosítani a magas színvonalú oktatást. A templomok kérdésében pedig lényegében a kolozsvári templomok elosztására redukálták a vitát. Az elhúzódó vitában született 1692. április 22-én a két fél között egy szerződés. Ebben a püspök behozatalát úgy engedélyezték volna, hogy az a világi ügyekbe ne avatkozzon, hatásköre hasonló legyen a protestáns superintendensekéhez. Rögzítették, hogy vagy minden felekezet alapíthat akadémiát, vagy egyik sem. A protestánsok továbbra is vállalták, hogy a katolikus egyház szükségleteinek anyagi fedezetére kiváltják a kolozsmonostori uradalmat, és további 15 ezer magyar forintot fizetnek. A jezsuiták kérdésében és a kolozsvári óvári református templom és a mellette lévő unitárius iskola átadásában azonban nem tudtak megállapodni

Úgy tűnt, hogy a két fél sikeresen meg tud állapodni és a nyitott kérdésekre vonatkozóan további tárgyalásról állapodtak meg. Azonban az 1692 májusi megbeszélésen a már lezártnak tekintett kérdések is újra előkerültek. A katolikusok azt kérték, hogy a püspök teljes joghatóságával térhessen vissza, állítsák vissza a szebeni prépostságot, követelték a kolozsvári piactéri unitárius nagytemplom átadását, valamint minden olyan helységben a templomok elosztását, ahol több van. El akarták érni a szerzetesrendek erdélyi megtelepedését a jezsuitákkal együtt, egy-egy kolozsvári és gyulafehérvári kollégium átadását, és az egyházi jövedelmek arányos elosztását. Mindez lehetetlenné tette a politikai egyezség létrejöttét. Ezzel

⁹ Uo. 259–264.; Jakab Antal: *Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században*. Kolozsvár, 1944. (Erdélyi Tudományos Füzetek 172.) 16.

¹⁰ Galla: *Ferences misszionáriusok*, 264–266.; Jakab: *Az erdélyi római katolikus*, 17.

érvénybe lépett a második, végleges Diploma Leopoldinum azon rendelkezése, hogy amennyiben a felek nem tudnak megállapodni, akkor a Gubernium meghallgatása után az uralkodó dönt a vitás kérdésben.¹¹

Az ügyet Alvinczi Péter és követársai vitték Bécsbe, amely a Gubernium protestáns többsége által elfogadott memorandum alapján lényegében az 1692. április 22-i szerződés uralkodói megerősítését kérték, a püspök és a jezsuiták beengedését mellőzve.¹² Ezzel az ügy megoldásának lehetősége I. Lipót elé került. Az erdélyi katolikusok azonban egy külön követséget is útnak indítottak Baranyai Gergely vezetésével, még Alvinczi előtt. Bár a nuncius és a szentszéki Államtitkárság levélváltásaiban nem fordul elő Baranyai neve, szinte bizonyos, hogy a nuncius velük tárgyalta. Sebastiano Antonio Tanara nuncius tárgyalásai révén nemcsak a Baranyai-küldöttség és az erdélyi katolikusok pontos követelései, hanem a Szentszék véleménye és szempontrendszere felsejlik.

A nuncius bécsi tárgyalásai

A Baranyai Gergely küldöttségéhez kapcsolódó leveleket az erdélyi katolikus klérus és a Státus 1692. július 10-én állította ki. A császár mellett a címzettek között találjuk Kollonich Lipót bíborost is, aki mint kalocsai érsek az erdélyi egyházmegye metropolitája volt, továbbá Franz Voglmayr jezsuita provinciálist, Illyés András későbbi erdélyi püspököt, akkor szebeni prépostot, valamint Sebastiano Antonio Tanara bécsi nunciust is.¹³ A nuncius két hónappal később, 1692. szeptember 13-án kelt levelében értesítette először Fabrizio Spada bíboros-államtitkárt az erdélyi helyzetről és Baranyai követségéről.¹⁴ Ebben kifejtette, hogy bár Erdélyben négy bevett felekezet van, a katolikusok állandó sérelmeket és súlyos alávetettséget szenvedtek el a protestáns fejedelmek idején. Erdélynek Habsburg-uralom alá kerülése nagy reményekkel töltötte el a katolikusokat, ám a protestánsok túlsúlya miatt helyzetük javulása nem következett be. Tanara nuncius hangsúlyozta, hogy egy évvel korábban a protestánsok „kicsikartak” egy diplomát, azaz a Diploma Leopoldinumra utalt, amely rendkívül sérelmes a katolikusokra nézve. A diploma záradéka azonban lehetővé tette, hogy a vitás kérdéseket a bécsi udvar elé terjesszék fel.

Miután az 1692. március-áprilisi szebeni országgyűlésen a tárgyalások és az ennek nyomán április 22-én, a négy felekezet között egyezés nem jutott érvényre, az egyes felekezetek külön fordultak az uralkodóhoz. A nuncius tájékoztatása alapján értesülünk a Baranyai által Bécsbe vitt katolikus követelésekről, amelyek lényegében a katolikusok által március 22-én a szebeni országgyűlés elé terjesztett hat pontot fedte. Tanara levele alapján a katolikusok három fő pontban kérték az uralkodó támogatását. Elsőként is közel egy évszázad után végre egy Erdélyben rezideáló püspököt szerettek volna. A katolikusok azzal érveltek, hogy a protestáns felekezeteknek is van püspökök. A protestáns ellenvetések megkerülésére – nevezetesen, hogy a püspöknek ne legyen az erdélyi országgyűlésen és világi ügyekben befolyása – javasolták, hogy a Szentszék egy apostoli vikáriust nevezzen ki püspöki joghatósággal a császár jóváhagyásával. Az apostoli vikáriusra vonatkozó felvetés az április 22-i szebeni vallásügyi egyezés vonatkozó pontját követte. Másodsorban követelték bizonyos templomok visszaadását. Ezzel együtt járna viszont a templomokhoz tartozó birtokok visszaadása is, amelyek azonban immár több mint egy évszázada protestáns birtokosok kezén vannak, így ez igen nagy feszültséget okozna. Éppen ezért a birtokok ügyét

¹¹ Trócsányi: *Habsburg-politika*, 205, 207–211. Az 1691–1692. évi erdélyi országgyűléseken lefolyt vallásügyi vitákra lásd: Fabritius, Karl: *Der Religionsstreit auf den siebenbürgischen Landtagen von 1691 und 1692. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge, 6:1 (1863) 107–151.

¹² Trócsányi: *Habsburg-politika*, 211.

¹³ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. XXI. kötet. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1898. 106–115.

¹⁴ Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato (a továbbiakban ASV, Segr. Stato), Germania, vol. 224., fol. 262r–264r. Bécs, 1692. szeptember 13. Sebastiano Antonio Tanara nuncius levele Fabrizio Spada bíboros-államtitkárhoz.

késleltetnék, amíg a törökkel békét nem kötnek, vagy a Habsburg-uralom jobban meg nem szilárdul. Harmadrészt pedig teológiai tanárok beengedését kívánták Erdélybe. A szebeni országgyűlésen ez úgy került elő, mint katolikus alsó- és felsőbb iskolák működésének engedélyezése. Tanara nuncius viszont kiemelte, hogy ez valójában a jezsuitáknak az Erdélybe való betelepüléséről szólna.

A Szentszéknél azonban ezek a pontok további kérdéseket vetettek fel, épp ezért Fabrizio Spada bíboros-államtitkár a Propaganda Fidéhez fordult további tájékoztatásért az erdélyi helyzetről.¹⁵ A Propaganda azt javasolta, hogy a Szent Hivatal véleményét is kérjék ki, ahol október elején tárgyaltak az erdélyi ügyről.¹⁶ A Sant'Uffizio dekrétuma alapján az Államtitkárság jelezte Tanara nunciának, hogy Bécsben semmit ne döntsenek a Szentszék előzetes értesítése és jóváhagyása nélkül az erdélyi katolikus ügyekben.¹⁷

A Szent Hivatal ugyanakkor lényegében vissza is dobta a kérdést a Propaganda Fidének, valamint a püspök kinevezési ügyekben illetékes Konzisztoriális Kongregációnak, hogy az erdélyi püspökökkel és kinevezésükkel kapcsolatban adjanak részletes tájékoztatást.¹⁸ Ebből derül ki csak igazán, hogy Rómában mi keltett leginkább aggodalmat. A templomok visszafoglalása, az egyházi birtokok kérdése vagy épp a jezsuiták beengedése sokadlagos kérdés volt a Kúria számára. A lényeg a püspöki kinevezésen volt, ez viszont aligha csodálható, ha figyelembe vesszük azt a közel évszázada húzódó, fentebb már részletesen bemutatott ellentétet, amely a bécsi Habsburg udvar és az Apostoli Szentszék között feszült az erdélyi püspöki szék betöltése miatt. Ezt a nézeteltérést Erdélynek a Habsburg uralom alá kerülésével egyidőben igyekeztek elrendezni. Amint utaltunk rá, az I. Lipót által erdélyi püspöknek kinevezett Kada Istvánt a Szentszék ugyan nem ismerte el, de az augustopolisi címzetes püspöki titulusra való felszenteléssel apostoli vikáriusnak nevezték ki Erdélybe. Mindeközben a még megmaradt erdélyi egyházmegyei struktúrát valójában Szbellébi Bertalan püspöki helynök kormányozta.¹⁹ Ebbe a helyzetbe robbant be Baranyai Gergely bécsi követsége és az erdélyi katolikusok kérése egy Erdélyben rezideáló, püspöki joghatóságú apostoli vikárius iránt. Ez viszont ismét azzal fenyegetett, hogy a magyar király főkegyúri joggyakorlata kapcsán ismét kiújul a vita az erdélyi püspöki szék felett.

A nuncius 1692. november végén kelt jelentésében már konkrét tervekről is beszámolt. Időközben Kollonich bíboros az Udvari Kamara elnöke lett, így a nuncius joggal remélhette, hogy ez csak tovább segíti majd ügyüket. A nuncius ugyanakkor a szentszéki utasítás értelmében kérte Kollonich bíborost, hogy bármilyen döntés is születne, arról előzetesen mindenképpen tájékoztassák a Szentszék Bár a gazdasági-kormányzati kérdésekben még folytak tárgyalások, Kollonich Lipót bizalmasan tájékoztatta Tanarát a várható vallásügyi

¹⁵ Archivio della Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli „De Propaganda Fide” (a továbbiakban APF), Scritture riferite nelle Congregazioni Generali (SOCG), vol. 513. fol. 284r. 1692. szeptember 27. Az Államtitkárság átirata a Hitterjesztés Szent Kongregációjához.

¹⁶ APF, Acta, vol. 62., fol. 200v–201r. 1692. szeptember 30. Az Államtitkárságnak október 2-án küldték meg a választ: ASV, Segr. Stato, vol. 224. fol. 267r.

¹⁷ Archivio della Congregazione per la Dottrina delle Fede (ACDF), Decreta S. O., anno 1692, fol. 338r–339r. 1692. október 8. Az Államtitkárság három nappal később utasította ebben az értelemben a bécsi nunciust: ASV, Segr. Stato, Germania, vol. 39., fol. 768v–769r. 1692. október 11. Fabrizio Spada bíboros-államtitkár levele Sebastiano Antonio Tanara nunciának. Tanara időközben meglehetősen általános megfogalmazással tudatta a Szentszékkal, hogy az erdélyi katolikusok követeinek bécsi tárgyalásait tovább segíti, és ha a szükség úgy kívánja, akkor kinyilvánítja a Szentatyá kegyes jóakarátát az erdélyi vallásügyi helyzet javára. ASV, Segr. Stato, vol. 224. fol. 380r. Bécs, 1692. október 18. Sebastiano Antonio Tanara bécsi nuncius levele Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak.

¹⁸ APF, Scritture riferite nei Congressi, Ungheria-Transilvania, vol. 2., fol. 322r. 1692. október 9. Pietro Filippo Bernini, a Szent Hivatal assessorának átirata a Hitterjesztés Szent Kongregációjához.

¹⁹ Az erdélyi püspöki szék betöltése körüli problémát a Hitterjesztés Szent Kongregációja röviden összegezte a Szent Hivatal részére küldött átiratában: APF, Lettere, vol. 81., fol. 209r–210r. 1692. október 10. A Konzisztoriális Kongregáció részéről nem ismert az esetleges válasz.

rendelkezésekről. A bíborostól megtudta, hogy eldőlt, hogy a kolozsvári főtemplomot adnák a katolikusoknak, a hozzá tartozó épületekkel együtt. Ezek nemcsak a papság lakóhelyének, hanem iskola nyitására is alkalmasak lehetnek. A püspök ügyében olyan elgondolás merült fel, hogy a kalocsai érsek, aki ráadásul ekkor még épp Kollonich volt, egy vikáriust küldene Erdélybe, aki a püspöki jogokat gyakorolhatná, világi hatalom nélkül. Így lényegében megvalósulhatna a protestánsok követelése is, hogy az erdélyi püspök ne gyakorolhasson világi funkciókat, például az erdélyi országgyűléseken. Ez részben politikai alku is lett volna, mert így könnyebben elfogadható lenne a lelkipásztorok között a jezsuiták megjelenése is az őket kitiltó törvények ellenére. De nem is akarták rögtön a pátereket Erdélybe küldeni, vagy legalábbis azt a gyakorlatot folytatták volna, hogy világi papi ruhában szolgáljanak. A legnehezebbnek Tanara nuncius számára az egyházi birtokok kérdése tűnt. Ugyanis I. Lipót hajlott volna arra, hogy ezeket kezdjék el visszaadni a katolikus egyháznak, ám ezt még a nuncius is lehetetlennek tartotta. A Lotharingiai Károly herceg által kötött balászfalvi szerződés ugyanis kimondta, hogy megerősítenek minden, a fejedelmek által tett adományt. Ha ezt eltörölnék, akkor komoly veszélye lenne, hogy az erdélyi protestánsok az oszmánok és a Thököly-pártiak oldalára állnának. Tanara azt is hangsúlyozta, hogy még a katolikus nemesség sem támogatná a korábbi állapotok visszaállítását, hiszen ők is számos egyházi birtokot szereztek. Ezeket az ügyeket majd akkor lehet elővenni, ha a békekötést követően Erdélyt sikerül konszolidálni.²⁰ A nuncius tisztán látta, hogy egy erőszakos ellenreformáció veszélybe sodorhatná a Habsburgok még törekeny erdélyi berendezkedését, főként, hogy szinte állandóan ott lebegett a török hadak betörésének és Thököly Imre visszatérésének a lehetősége.²¹

A nuncius levelét az Államtitkárság ismét a Szent Hivatal elé nyújtotta be.²² Lényegében az októberi utasításukat ismételték meg, hogy a bécsi udvar a továbbiakban se hozzon olyan döntést, amelyet előzetesen a Szentszék nem hagyott jóvá. Ugyanakkor a püspökség tekintetében egy fontos kiegészítést tettek: az egyházmegye adminisztrálását Kollonics felügyelje, annak lehetőségével, hogy oda egy vikáriust küldjön – ám sem Kada István, sem Szebelléi Bertalan szerepe nem került elő a Szentszéknél.²³ Szembetűnő, hogy míg a nuncius az erdélyi egyházi birtokok ügyét tartotta a legkritikusabbnak, addig a Szentszék erre továbbra sem reagált, csupán a püspökség adminisztrálásának, betöltésének kérdésére fókuszált.

A nuncius ennek értelmében tárgyalta ismét Kollonichcsal 1693 legelején. A bíboros azonban felhívta rá a figyelmet, hogy VIII. Sándor pápa egy címzetes püspöki titulussal felruházott apostoli vikáriust helyezett az erdélyi egyházmegyébe, akit – ahogy a nuncius írta – tévesen erdélyi püspöknek is neveznek. Kollonich úgy vélte, hogy így lényegében már rendeződött ez a kérdés, és így a püspök szabadon gyakorolhatja a továbbiakban joghatóságát.²⁴ Vagyis

²⁰ ASV, Segr. Stato, vol. 224. fol. 521r–524v. Bécs, 1692. november 29. Sebastiano Antonio Tanara bécsi nuncius levele Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak.

²¹ ASV, Segr. Stato, vol. 224. fol. 295v. Bécs, 1692. szeptember 20. Hírlevél (Foglio d'avvisi). Tanara ebben tudatta a Szentszékkal, hogy egyes értesülések szerint Thököly ismét arra kérte a nagyvezírt, hogy Erdély felé támadjanak.

²² ACDF, Stanza Storica, TT-1f, fol. 294r. 1692. december 13. Spada bíboros-államtitkár még aznap tudatta a bécsi nunciussal, hogy levelét a Szentatya utasítására áttették a Szent Hivatalhoz döntésre. ASV, Segr. Stato, Germania, vol. 39., fol. 814v. Róma, 1692. december 13.

²³ ACDF, Stanza Storica, TT-1f, fol. 299v. 1692. december 16. Az Államtitkárság pár nappal később tudatta Tanara nunciussal a Szent Hivatal döntését, amelyet a pápa is jóváhagyott. ASV, Segr. Stato, Germania, vol. 39., fol. 818v–819r. Róma, 1692. december 20.

²⁴ ASV, Segr. Stato, Germania, vol. 225., fol. 23r–v. Bécs, 1693. január 10. Sebastiano Antonio Tanara bécsi nuncius levele Fabrizio Spada bíboros-államtitkárhoz. Az Államtitkárság ismét átküldte a nuncius levelét a Szent Hivatalnak (1693. január 23.), de annak január 28-i ülésén már csupán felolvasták azt, újabb határozatot nem hoztak. ACDF, Stanza Storica, TT-1f, fol. 293r., 306v. Az Államtitkárság is csak annyit tudott a nunciussal, hogy az ügyet átadták a Szent Hivatalnak, ha további döntés születne, arról informálni fogják őt, és addig is ügyeljen arra, hogy Bécsben valóban ne hozzanak úgy semmilyen döntést az erdélyi vallásügyről, hogy arról

Kollonich alighanem Kada Istvánt akarta volna helyzetbe hozni, és a császár által kinevezett erdélyi püspököt továbbra is megtartani a VIII. Sándor által 1689-ben jóváhagyott apostoli vikáriusi tisztében, ami a Bécs és Róma között feszülő kegyúri jogvitát ideiglenesen nyugvópontra juttatta.

Kollonich és Tanara tárgyalásai, valamint a szentszéki javaslatok alapján kikristályosodtak azok a pontok, amelyek aztán 1693 tavaszán a vallásügyi pótdiploma (április 9.) és az Alvincziana Resolutio határozataiban (május 14.; a vallásügyet a második pont tárgyalta) realizálódtak.²⁵ Kolozsvárott valóban a katolikusok részére ítélték meg az óvári református templomot, a mellette álló unitárius kollégium épületét. Elrendelték a kolozsmonostori birtok megváltását tizenötezer forintért, de ettől eltekintve a Tanara által legkényesebbnek ítélt egyházi birtokügyeket valóban változatlanul hagyták. Kompromisszumos volt a megoldás az iskolaügy és a püspök tekintetében is. A katolikus ifjúság tanítására engedélyezték egyházi személyek működését, de nem nevesítették a jezsuitákat. Ugyanígy apostoli vikárius kinevezését is jóváhagyták, aki a püspöki joghatóságot gyakorolhatja – lényegében tehát a Kollonich és Tanara által javasolt, és a Szent Hivatal által képviselt álláspont került itt előtérbe. Az egy hónappal később kiadott Resolutio második pontja a református templom helyett már a piactéri unitárius templom átadását javasolta inkább, cserébe ötezer magyar forint kárpótlást kaptak volna.

Az óvári református templom és unitárius kollégium átadására 1693. október 10-én került sor, az épületeket a jezsuiták vették át.²⁶ Tanara nuncius 1693. december 26-án tájékoztatta a Szentszéket az eseményekről.²⁷ Kiemelte, hogy Kollonich bíboros tevékenysége nagy előrelépést hozott, de különösen majd a törökkel kötött békét követően lesz eredménye. A nuncius jelentette, hogy nemcsak Kolozsvárott, hanem Brassóban is templomhoz jutottak a katolikusok, valamint több ingatlant is megkaptak, amely megfelelő lesz a papság és iskolák részére is. Tanara tájékoztatta a bíboros-államtitkárt a 15 ezer forintról, bár nem részletezte, hogy a kolozsmonostori birtokok kiváltására kapták a jezsuiták, illetve beszámolt további 5 ezer forintról, amelyeket a kamara olyan birtokok kiváltására szánt volna, amelyek egy kis domonkos kolostor létrehozására szolgált volna pénzügyi alapként.²⁸ A nuncius mindezt tágabb összefüggésben is látta. Kollonich bíboros tevékenysége miatt ugyanis úgy vélte, hogy a jövőben mind a püspököt, mind a jezsuitákat el fogják tűrni Erdélyben, új templomokat építhetnek, és az erdélyi politikai életben is nagyobb befolyással lesznek. Ugyancsak bízott abban, hogy az ortodoxokkal való unió ügye is előrébb jut majd idővel.²⁹ Rómában XII. Ince

előbb a Szentszéket ne kérdeznék meg. ASV, Segr. Stato, Germania, vol. 42., fol. 100r–v. Róma, 1693. január 24. Fabrizio Spada bíboros-államtitkár levele Sebastiano Antonio Tanara bécsi nunciushoz.

²⁵ Szász, Carolus: *Sylloge tractatum aliorumque actorum publicorum historiam et argumenta b. Diplomatis Leopoldini, Resolutionis item quae Alvincziana vocatur, illustrantium*. Claudopolii, 1833. 379., 389–391.

²⁶ Jakab Elek: *Kolozsvár története*. III. kötet. Budapest, 1888. 60–61. Széchényi György érsek már 1693 nyarán biztatta Vizkeleti Zsigmond (Csete István álneve) jezsuita atyát, hogy „...mivel ő fölsége kegyelmesen azt rendelte, hogy Kolos Monostori jószág vissza adatassék a pápista anyaszentegyháznak, kegyelmed tegye reá a kezét mindjárt, s bírja a kolozsvári templomhoz, s ne engedje semmi úttal, hogy a világiak keze és gondviselése alatt maradjon”. Prímási Levéltár (a továbbiakban PL), Archivum Saeculare (AS), Classis X., nr. 196., 52. csomó, Pozsony, 1693. augusztus 8. Széchényi György esztergomi érsek levele Vizkeleti Zsigmond (Csete István) jezsuitának. Csete István (1648–1718) kora egyik legkiválóbb hitszónoka volt, közel két évtizeden át (1683–1700) működött álneven (Vizkeleti Zsigmond) Erdélyben, főként Kolozsvárott, illetve két évet Gyulafehérváron. Szilas László: Csete István. *Jezsuita Névtár* - <https://jezsuita.hu/nevtar/csete-istvan/> (utolsó letöltés: 2020. január 9.)

²⁷ ASV, Segr. Stato, Germania, vol. 225., fol. 1057r–1058r. Bécs, 1693. december 26. Sebastiano Antonio Tanara nuncius levele Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak.

²⁸ A 18. század elején valóban történt is kísérlet a domonkosok visszatepedésére Erdélybe, ám az 1717–1721 közötti, elsősorban Kálnoky Ádám gróf kezdeményezését követő próbálkozás sikertelen maradt. Siptár Dániel: A domonkos rend visszatérési kísérlete Erdélybe a 18. század elején. *Levéltári Közlemények* 83. (2013) 69–129.

²⁹ Az erdélyi örmény unitus közösségen belüli konfliktus már az 1690-es évek elején, Tanara idejében kirobbant, ennek során Bethlen Miklós is támogatta az unióval szembe forduló örmény papságot. A konfliktus 1697-ben tört

pápa nagy örömmel fogadta az erdélyi híreket és különösen dicsérte Kollonich bíboros tevékenységét, és a nunciushoz hasonlóan bizakodott, hogy ezek az első lépések később még nagyobb eredményt hoznak majd. Tanára nuncius levelét tudatták a Szent Hivatallal is, arra az esetre, ha bármilyen további intézkedés vált volna szükségessé.³⁰

Az erdélyi katolikus expanzió lehetősége

Azokban a napokban, amikor a nuncius Bécsből megjelentette a kolozsvári eseményeket Rómába, december 23-án egy indulatos vita zajlott le Bethlen Miklós és Bánffy György gubernátor között. A gubernátor ugyanis egy bécsi levélre hivatkozta szerette volna elérni a jezsuiták bebocsátását. Bethlen Önéletírásában azzal vádolta Bánffyt, hogy ő maga volt, aki a császárt, a jezsuitákat (nevezetesen Hevenesi Gábort, Csete Istvánt és Johannes Landtwert), illetve Kollonichot felbízta „*hogy bészéri őket (ti. a jezsuitákat) és a kolozsvári piaci nagy templomot is nekik. Engem kínált Hevenesi az arról írt leveleivel, akiket a gubernátor erről nekik és az említett méltóságoknak írt...*”³¹ A Heister-ezred tábori lelkészének, Johannes Landtwernek valóban ismert egy 1693. szeptember 29-én kelt levele Kollonichhoz, amelyben elismeréssel szólt a gubernátornak azon igyekezetéről, hogy az unitárius templomot megszerezze és hogy a katolikus tanárok – akik alatt könnyen érthetjük a jezsuitákat is – küldését is elegyengesse.³² Három hónappal később, december legvégén Landtwer újabb levelében ismét az ígért katolikus professzorok – vagyis alighanem újabb jezsuiták – küldése kapcsán számolt be Kollonichnak a Bánffyval való megbeszéléseiről. Landtwer ekkor már értesülhetett a gubernátortól a pár nappal korábban Bethlennel lezajlott vitáról, mivel a jezsuita páter jelezte Kollonichnak, hogy a professzorok küldésében a legfőbb akadályt Bethlen jelentheti.³³

1696-ban ismét történt egy kísérlet egy helyben rezideáló, a Szentszék által is megerősített erdélyi püspök kinevezésére, ez azonban ismét felkorbácsolta a főkegyúri joggyakorlat és az erdélyi püspöki szék betöltése körüli vitákat Róma és Bécs között. Illyés András kinevezését

ki ismét, az új bécsi nuncius, Andrea Santacroce érlyes közbelépésére azonban sikerült megerősíteni Oxendio Virziresco erdélyi örmény unitus püspök helyzetét és ezzel az örmények unióját. Nagy Kornél: Andrea Santacroce bécsi apostoli nuncius és az erdélyi örmények egyháza. *Erdélyi Múzeum*, 79:1 (2017) 102–117. A román ortodoxok körében elsősorban Hevenesi Gábor és Baranyi Pál jezsuiták értek el uniós sikert Kollonich bíboros, 1695-től esztergomi érsek támogatásával. 1697-ben Teophilus gyulafehérvári ortodox püspök tért át az unióra, majd utóda, Anghel Atanáz püspökkel együtt egyre több pópa is elfogadta az uniót, őket pedig az erdélyi román lakosság is mind nagyobb számban követte majd. Hermann Egyed: *A Katolikus Egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae I.) 351. Bethlen Miklós – az örmény unitusok belviszályához hasonlóan – a román ortodoxok unióját is ellenezte, azt különösen a református vallás helyzetére nézve hátrányosnak tartotta: Szirtes Zsófia: A románok vallási uniója Rabutin főparancsnok szemével. In: *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*. Szerk.: Diósi Dávid – Marton József. Budapest – Kolozsvár, 2018. 345–346.

³⁰ ASV, Segr. Stato, Germania, vol. 42., fol. 277v. Róma, 1694. január 16. Fabrizio Spada bíboros-államtitkár levele Sebastiano Antonio Tanara bécsi nunciushoz; ACDF, Stanza Storica, TT-1f, fol. 285r. 1694. január 12. Az Államtitkárság a Szent Hivatalnak.

³¹ *Bethlen Miklós Önéletírása*. II. 8–9. Hevenesi Gábor (1656–1715) korának egyik legnagyobb hatású magyar jezsuitája volt, Kollonich bíboros bizalmasa, nagy befolyással bírt az erdélyi katolikus megújulásra és a román görögkatolikus unió létrejöttére, 1712–1714 között az osztrák rendtartomány provinciálisa, óriási szerepe volt a magyar történettudomány megalapozásában, a római levéltári kutatások elindításában. Szilas László: Hevenesi Gábor. *Jezsuita Névtár* - <https://jezsuita.hu/nevtar/hevenesi-gabor/> (utolsó letöltés: 2020. január 9.)

³² PL, AS, Acta Radicalia, Classis X, nr. 196., 53. csomó, Torda, 1693. szeptember 29. Johannes Landtwer SJ tábori lelkész levele Kollonich Lipót bíborosnak. Johannes Landtwer (1651–1700) rajnavidéki származású jezsuita páter a törökellenes visszafoglaló háború során került Magyarországra mint tábori lelkész. 1689-ben Budán működött, majd tíz éven át, haláláig a Heister-ezred lelkésze. Lukács, Ladislaus: *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*. Pars III. Romae, 1988. 841–842.

³³ PL, AS, Acta Radicalia, Classis X, nr. 196., 53. csomó, Nagyszeben, 1693. december 29. Johannes Landtwer SJ tábori lelkész levele Kollonich Lipót bíborosnak.

végül hosszas huzavona után XII. Ince pápa is megerősítette, de csak miután I. Lipót nem mint magyar király, hanem mint erdélyi fejedelem állított ki a Szentszék irányába egy bemutató oklevelet. Illyés hamarosan meg is érkezett Erdélybe, nagy pompával vonult be először Kolozsvárra, onnan Nagyszebenbe, végül pedig Gyulafehérvárra, hamarosan zsinatot hívott össze Csíkba, úgy tűnt, hogy az új püspök nagy energiával láthat hozzá egyházmegyéje újjászervezéséhez. Azonban a Gubernium a korábbi törvényekre és a Diploma Leopoldinumra hivatkozva erélyesen szorította rá Illyést, hogy hagyja el Erdélyt.³⁴

Sebastiano Antonio Tanara valóban jól mérte fel, hogy a török háború árnyékában nincs lehetőség további katolikus expanzióra Erdélyben. Ennek egyfelől helyben – ahogy Landtwer leveléből is kitűnik – az egyik legfőbb akadálya Bethlen Miklós személye lehetett, de ahogy Cserei Mihály históriája is pontosan rámutatott, az igazi ellensúlyt a bécsi udvarban Franz Ulrich Kinsky cseh kancellár jelentette. Cserei feljegyzése alapján a kancellár és Tanara gyakorlatilag ugyanazon a véleményen lehetett az erdélyi katolikus újjászervezés üteme kapcsán. *„Vala akkor egy gróf Kinsky csehországi cancellarius, első minister, (...) moderátus ember, nem is mehetének semmire addig az erdélyi pápisták, míg ő éle. Mert bölcsen általlátván az erdélyi állapotot, hogy közel vagyon a törökhöz, s ha nem kedvez a bécsi udvar neki, (...) könnyen másuvá hajolnak, azért soha nem jóvallotta, meg sem engedte, hogy a császár az erdélyi pápistákat a több religiók kedvetlenségivel manuteneálja”.*³⁵ Kinskyt egyébként Bethlen Miklós is nagyra becsülte, és neki tulajdonította ő is, hogy a bécsi politika viszonylagos visszafogottságának köszönhetően Erdélyben béke honolt: *„...a felséges udvar igen kegyelmesen és csendesen bánt Erdéllyel, és az új diplomát igyekezte megtartani praxissal is. Ehhez pedig sokat tett Bécsben a Kinsky és Erdélyben a Veterani bölcsessége...”.*³⁶

A törökellenes visszafoglaló háborút lezáró 1699. évi karlócai békét és Kinskynek ugyanabban az esztendőben bekövetkezett halálát követően valóban erőteljesebb rekatolizációs törekvések valósultak meg, ahogy azt Tanara nuncius is feltételezte még az 1690-es évek elején. 1701-ben I. Lipót elrendelte, hogy az egykori alvinci püspöki birtokokat adják vissza az egyházmegyének, így biztosítva a püspök számára megfelelő székhelyet és ellátást. Illyés András hamarosan valóban vissza is tért Erdélybe egy rövid időre, és 1703-ban egyházlátogatást is végzett. Azonban ismét el kellett hagynia egyházmegyéjét, és a Rákóczi-szabadságharc évtizedében fel sem merülhetett visszatérése.³⁷ Az I. Lipót által 1699. szeptember 5-én kiadott pótdiploma érvénytelennek nyilvánított minden, a katolikusokat hátrányosan érintő korábbi erdélyi törvényt, ezt teljesítette ki 1702-ben az újabb rendelkezés, amely külön a jezsuiták kitiltására vonatkozó törvényeket helyezte hatályon kívül.³⁸ A szabadságharc bukását és Illyés 1712. évi halálát követően III. Károly 1713-ban Mártonffy Györgyöt nevezte ki az erdélyi püspökség élére, akit a Szentszék ismét megerősített.³⁹ Bethlen Miklós halálának évében, 1716-ban Mártonffy püspök elfoglalta székhelyét, ezzel az erdélyi püspökök végleg visszatértek évszázados száműzetésüket követően

³⁴ Mihalik Béla Vilmos: A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye. Illyés András erdélyi püspök kinevezése (1696). In: *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*. Szerk.: Diósi Dávid – Marton József. Budapest – Kolozsvár, 2018. 283–304.

³⁵ Cserei Mihály: *Erdély históriája [1661–1711]*. S. a. r.: Bánkúti Imre. Budapest, 1983. (Bibliotheca Historica) 249–250.

³⁶ Bethlen Miklós *Önéletírása*. II. 13.

³⁷ Mihalik: A Szentszék, 303.

³⁸ Molnár Antal: Jezsuita tartományfőnöki vizitáció Erdélyben (1699). In: Uő.: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. Budapest, 2009. (TDI Könyvek 8.) 227.

³⁹ Ferenczi Sándor: Az egyházmegye számbavétele háromszáz évvel ezelőtt. In: *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*. Szerk.: Diósi Dávid – Marton József. Budapest – Kolozsvár, 2018. 330.

egyházmegyéjükbe, ezt hamarosan követte a kolozsvári Szent Mihály-templom elvétele az unitáriusoktól.